

5.2 «Звуки волі й шаблі»: мовні особливості українських народних дум

Українські народні думи – унікальне явище усної словесності, високопоетичні фольклорні твори, які через яскраві образи відображають життя й боротьбу українського народу за національне визволення. Народні думи, які поширювали кобзарі та лірники, формували національну свідомість та морально-етичні орієнтири, оскільки звеличували захисників рідної землі, засуджували зраду, боягузтво, марнославство, підносили ідеї вірності та гідності.

Виникнення й оформлення більшості народних дум учені відносять до XV–XVII ст. На думку Ф. Колесси, «найдавніші звістки про співання дум представлені в анналах польського історика Сарніцького (з 1587 р.): по його свідоцтву смерть братів Струсів, Галицьких шляхтичів, що полягли в битві з волохами 1506 р., була оспівана в елегіях, які русини звуть думами» [93, с. 8]. Щоправда, Ф. Колесса мав сумнів щодо того, чи це були думи в теперішньому розумінні цього поняття. Сумніви Ф. Колесси поділяв М. Рильський [97, с. 51]. Однак усі відомі дослідники українського фольклору наголошують, що виникнення дум, як й історичних пісень, припадає на XV–XVII ст. Українські думи «мають незаперечні риси спорідненості з билинами київського циклу, тобто з найдавнішими з відомих нам билин» [97, с. 51].

Народні думи, починаючи з XVII ст., привертають увагу збирачів та дослідників фольклору. У першій половині XIX ст. видають окремі збірники українських народних дум та історичних пісень, а в другій половині з'являється немало наукових праць з українського фольклору. Така тенденція зберігається і впродовж XX та XXI століть.

Українські народні думи як твори, що мають велике пізнавальне й виховне значення, вивчають в закладах загальної середньої освіти та закладах вищої освіти на філологічних факультетах.

Вивчення змісту дум тісно переплітається з вивченням їх мовно-зображувальних засобів. Виникнувши на широкій загальнонародній мовній

основі в XV–XVII ст., народні думи є багатим матеріалом для вивчення закономірностей розвитку української мови в історичному зрізі.

Система словесно-зображувальних засобів дум свідчить насамперед про рівень розвитку загальнонародної української мови XV–XVII ст. Думи, які виникали в XV–XVII ст., хоч і зазнавали постійного художнього шліфування і вдосконалення, у мовному аспекті (лексичному складі, граматичній структурі та фонетичній системі) не надто змінилися. Це зумовлено й тим, що думи є поетичними творами, а «поетичні твори, заковані у віршову форму, визначаються великою консервативністю; вони врастають сильніше в місцевий ґрунт та найдовше зберігають архаїчні (старовинні) ознаки в змісті й вислові» [92, с. 19]. Про це насамперед свідчать найдавніші записи дум та народних історичних пісень, а також ті твори XVII ст., які писали народною мовою (йдеться про інтермедії, історичні вірші та пісні українських поетів). Так, дума «Козак Голота» була вперше записана 1684 р. Наводимо уривок із цього запису, у якому репрезентовано відповідь татарина козакові: *«Не набігаю на твої коні воронії / Ані на твої шати дорогії, / Не набігаю я на твою зброю ясну, / Тільки я набігаю на тебе, козака молодого. / Коли б тебе мені судив бог узяти – / Не зарікав би я се в Кіли за тебе / Шликом червонців брати»* [99, с. 571].

Відома «Пісня про козака і Кулину» була вперше опублікована в польській брошурі в 1625 р. [101, с. 150]. Загальновживана лексика цієї пам'ятки загалом збереглася в сучасній українській мові.

Народні думи мали значний вплив на творчу практику українських письменників як в ідейному, так і в мовностилістичному плані. Наприклад, в «Енеїді» І. Котляревського фіксуємо: *Не хмара сонце заступила, / Не вихор порохом вертить, / Не галич чорна поле вкрила, / Не буйний вітер се шумить, / Се військо йде всіма шляхами, / Се ратне брязкотить збруями!*

Українські думи стали взірцем і для Т. Шевченка. На думку Ф. Сушицького, «дума справила на творчість Т. Шевченка найбільший вплив» [98, с. 90]. Р. Харчук вважає, що «Т. Шевченко не тільки знав українські думи, наслідував цей жанр, а й загалом використовував у своїй творчості елементи, характерні для

поетики й стилістики думи» [100, с. 96], пор., у поемі «Катерина»: *То не вітер, то не буйний, / Що дуба ламає: / То не лихо, то не тяжке, / Що мати вмирає; / Не сироти малі діти, / Що неньку сховали: / Їм зосталась добра слава, / Могила зосталась.* У наведених уривках бачимо майстерне використання класиками української літератури заперечних порівнянь та фольклорних епітетів.

У контексті нашого дослідження звернули увагу на перше повне видання дум за редакцією Ф. Колесси, який уперше подає всі українські народні думи XV–XVII ст., вибираючи найтиповіший варіант, при кожній думі вказує на всі варіанти-відміни, у яких вона записана. Ф. Колесса зауважує: «передруковуючи тексти дум із різних видань, ми передаємо вірно наші взірці, зберігаємо особливості місцевих говірок та давні слова й форми, – взагалі, не заводим змін, щоби для марної однастайності не затирати архаїчних і діалектних прикмет у цих багатоцінних пам'ятках старовини» [93, с. 1]. Окрім того, для дослідження залучили й деякі твори зі збірника народних пісень і дум І. Лучкова [91].

Особливістю фольклорних творів є використання *тавтології*, зокрема в думках часто повторюються різні форми того самого слова, об'єднані однаковим коренем, пор.: *рано-пораненько, кляли-проклинали, квилив-проквляв, снівся-приснівся, жити-проживати, грає-виграває, пити-підпивати* тощо. За семантикою компоненти таких складних слів ніби тотожні. Однак другий компонент складного слова не лише підсилює, розкриває зміст першого, а й доповнює його. Завдяки сполученню двох близьких за змістом та звуковим складом форм утворюється слово-образ із внутрішньою римою, що є важливим у системі зображувальних засобів художніх творів.

Думи багаті на *слова-прикладки*, які функціонують майже в кожній думі, неодноразово повторюючись. На цю особливість мови дум звернув увагу ще П. Житецький. Складні слова цього типу він називає синонімами. Серед них виділяє синоніми дієслівні, іменникові, прикметникові та прислівникові [89]. В основу такого поділу покладена не стилістична, а граматична роль цих форм. Проте складні слова цього утворення є насамперед словесно-зображувальним засобом, який широко використовується в мові художніх творів, напр.: *шляхи-*

дороги, стежки-доріжки, щастя-долі, час-година, друзі-молодці, турки-яничари тощо. Другий компонент складного слова є уточненням чи поясненням першого. Своєрідну групу складних слів становлять такі вислови, як *хліб-сіль, срібло-злото, огнем-мечем, мед-вино, ґрунти-худоба* та ін. Ці слова використовували на позначення узагальнювальних понять (*хліб-сіль* – для номінації продуктів харчування загалом, *мед-вино* – для напоїв, *срібло-злото* – на позначення багатства, розкоші) [94, с. 97]. За допомогою подібних слів відтворено абстрактні поняття зі збереженням яскравості й конкретності висловлення. Таке народне словотворення пов'язане зі словесно-художнім відображенням життя.

Мова народнопоетичних творів має у своєму арсеналі величезне багатство суфіксів суб'єктивної оцінки, якими вона послуговується значно ширше, ніж розмовна мова. *Зменшено-пестливі суфікси* *-еньк-, -очк-, -ик-* відіграють важливу стилістичну функцію в мові дум, за допомогою слів з такими суфіксами можна викликати співчуття, відтворити певний настрій слухача: «*В Цареградї на риночку / Та п'є байда мед, горілочку*» [90, с. 122]; «*Ей на Чорному морю, / На камені біленькім, / Там сидить сокіл-ясенький...*» [90, с. 123]; *А в святу то неділеньку То рано-пораненько* [93, с. 321].

Лексеми зі зменшено-пестливими суфіксами служили важливим засобом у побудові віршованого твору: за допомогою таких слів вирівнювали мелодико-ритмічне звучання вірша. Слова, не гублячи свого основного значення, поєднуючись із зменшено-пестливими суфіксами, набирали такої форми, яка відповідала б ритмічній побудові твору. Ці суфікси служили вдалим матеріалом у створенні рими: *дрібненькі – зелененькі; доньку – в головоньку; сестра рідненька – голубонька сивенька, ненька старенька – сестра рідненька* тощо.

Зменшено-пестливі суфікси фіксуємо здебільшого в прикметниках-епітетах: *діточки маленькі, старенька жона, сестра рідненька, брати рідненькі, біленький камінь*. Нерідко такі суфікси функціонують в іменниках: *перепілонько, прапорок, лебедонько, ненька, дітки, братик*. Демінутивні суфікси дуже часто можуть виступати одночасно як у прикметнику, так і в іменнику: *братику рідненький, маленькі діточки, зіронька ясененька*. Подібне застосування суфіксів

зумовлене стилістичною настановою – намаганням узгодити емоційне забарвлення означуваного слова з означенням.

Яскравої образності думам надають *епітети*. Поетичні означення становлять один із найважливіших мовностилістичних засобів, що широко використовували при змалюванні картин природи та розкритті властивостей предметів і характерів героїв. Поєднання кожного іменника з означенням, зокрема поетичним, є типовим для поетичного стилю українських народних дум. Є великі строфи, у яких іменники сполучаються з означенням-епітетом: «Визволь, господи, всіх *бідних* невольників / З *тяжкої* неволі *турецької*, / З каторги *бусурманської*, / На *ясні* зорі, / У край *веселий*, / У мир *хрещений*, / В города *християнські*» [93, с. 66].

Насичення поетичними означеннями є типовим для дум, як і для всієї народної поетичної творчості. Поетичні означення вказують на прикмету того чи того явища не в прямому безпосередньому розумінні, а в переносному, залежно від переживання, емоцій, асоціацій, які виникли в людини під враженням певного явища. Однак переносне значення слів ця не порушує логіки явищ. Є багато означень у думках, які не позбавлені поетичності, художності, перебувають на межі прямого, логічного й переносного, поетичного означення: *бистрі* води, *темна* ніч, *ясний* день, *сильні* дощі, *буйні* вітри, *сирая* земля тощо. Автори й виконавці дум відповідно до настрою, емоцій, які вони хочуть викликати в слухача, і відповідно до кольорів (темних чи світлих), якими хочуть наділити природу, події та людей, добирають з усіх можливих їхніх ознак лише одну або дві, зокрема ознаки контрастного характеру (*ясний* – *темний*, *буйний* – *тихий*, *бідний* – *багатий*); ці епітети супроводжують відповідне поняття всюди, внаслідок чого створюється стійкий вислів-образ, який може переходити з однієї думи в іншу. Це так звані постійні епітети. Такий епітет, постійно виступаючи в сполучі з означуваним словом, ніби зростається з ним в одне злине поняття з особливим поетичним насиченням. Постійні епітети надають висловленню особливого ліризму, піднесеності: «Братику мій *рідненький*, / Як голубонько *сивенький*! / Відкіль же тебе в гості виглядати: / Чи з *буйного* вітру, / Чи з

широкого степу, / Чи з славного війська Запорожжя?» [93, с. 109–110].

Такі традиційні епітети розкривають найбільш характерні ознаки, важливі якості, властивості й прикмети предмета або явища. Постійні епітети в народній творчості завжди вирізняються семантико-стилістичним навантаженням; «використання постійних епітетів, як і інших словесно-зображувальних засобів, свідчить, що в думках органічно поєднано епічне з ліричним» [96, с. 115]. *Карі, темні, чорні* (очі, брови), *вороний* (кінь), *широкий* (степ), *чисте* (поле), *буйний* (вітер), *бистра, тиха* (вода), *сине, чорне* (море) тощо – все це улюблені високопоетичні образи в мові народної поезії, які легко застосовуються в епічному й ліричному контексті, однак не характерні для зниженого стилю.

У думках часто фіксуємо **порівняння**, яке є «метафоричним засобом вираження найтонших відтінків поняття, одним з основних художніх засобів підсилення емоційності мови» [91, с. 38]. П. Житецький зазначає, що «...в думках нерідко використовується так зване заперечне порівняння...» [89, с. 20]. Окремі найбільш вдалі порівняння з часом можуть переходити у відносно самостійні слова-синоніми: *іде – лізе, сунеться – плентається* тощо. Порівняння в думках, як і в історичних піснях, поділяють на заперечні й стверджувальні, або на негативні й позитивні. Характерною особливістю заперечних порівнянь є те, що вони, на відміну від стверджувальних, які здебільшого стоять після означуваного слова, виступають у препозиції до нього, а поняття, яке вони відтворюють, зіставляється з надто віддаленими за своїм характером явищами. *Втеча невольника* може асоціюватися з *туманами*, *смерть* – з *чорними хмарами*, з *буйними вітрами*, *плач матері за сином* – з *куванням зозулі*; *плач дівчини за милим* – з *голосом скрипки*, пор.: «*Не пили-тумани вставали: / Тікав повчок / Малий невеличок, / Тікало три братики рідненькі, / Три товариші сердешні*» [93, с. 66–67]; «*То не вихор по Черкені долині гуляє, / Не сизий орел яструбів ганяє, – / Вдовиченко Коновченко на воронім коні роз'їжджає...*» [93, с. 105].

У заперечних порівняннях часто наявний символічний елемент: *чорна хмара, буйний вітер, чорний ворон, голос скрипки* символізують лихо, горе й віщують смерть; *сива зозуля* асоціюється з матір'ю, *сива голубка* уособлює

дівчину. Однак у думах також фіксуємо й заперечні порівняння, у яких немає символіки: *«Не єсть то нас шабля турецька порубала, / Не єсть то нас куля яничарська постріляла, А єсть то нас та й отцева молитва покарала»* [93, с. 100]. У складі таких порівнянь міститься заперечна частка *не*.

Стверджувальні порівняння здебільшого функціонують в історичних піснях, іноді – у думах, проте значно рідше, ніж заперечні; насамперед йдеться про думи, у яких відображені події XV–XVI ст. Наприклад, у думі про втечу трьох братів з неволі знаходимо лише одне стверджувальне порівняння, тоді як заперечних – чотири. Правда, є думи, у яких стверджувальні порівняння переважають над заперечними (дума «Сестра і брат»), однак це стосується окремих дум, у яких представлені події XVII ст. Серед стверджувальних порівнянь можна навести такі: *«Братику мій рідненький, як голубонько сивенький...»* [93, с. 111]; *«Що люде то на празник до божого дому йдуть, як бджоли гудуть, а з божого дома вихожають, як мак процвітають...»* [93, с. 112].

Популярним мовно-художнім засобом при характеристиці героїв твору є **поширені означення**. Дійові особи в думах завжди описані через низку означень і так званих прикладок. Поширене означення-характеристика може повторюватися стільки разів, скільки разів згадується ім'я героя. Наприклад, у думі про Марусю Богуславку вислови *дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка* повторюються одинадцять разів. Хто б до неї не звертався, хто б до неї не говорив, завжди використовували одну й ту саму форму. Навіть сама героїня про себе говорить так: *«Бо як буде наш пан турецький до мечети від'їжджати, / То буде мені, дівці-бранці, / Марусі, попівні Богуславці, На руки ключі віддавати...»* [93, с. 74]. Цим повторенням кожний раз підкреслюють, що цю дівчину забрали турки, що вона з попівського роду, з міста Богуслава й на ім'я Маруся. Фіксуємо часте повторення вислову *«Мені, брату меншому, пішому-пихотинцю...»* у думі «Утеча братів з Азова». Цей вислів у думі повторюється стільки разів, скільки згадується про *брата пішого*. Наявність таких повторень зумовлена самою будовою народних дум, зокрема їх виконанням (у різних думах можуть повторювати окремі слова, фразеологічні звороти, синтаксичні конструкції). Ці

повторення є своєрідними рефренами, які підкреслюють характерні прикмети героя, відповідають речитативному виконанню твору. Подібні конструкції майже не представлені в історичних піснях. Поширені означення, об'єднані ритмікою і відповідно заримовані, створюють художню цілісність фольклорного тексту: «*Ти, земле турецька, віро бусурманська, / Ти, розлуко християнська*» [93, с. 65].

Думи багаті на **звертання**, що відіграє важливу стилістичну функцію у створенні відповідного настрою реципієнта, його уяви та переживань. Часто герої твору, виражаючи свої думки та настрої, звертаються до різних явищ і предметів об'єктивної дійсності. Окремі звертання стали своєрідними формулами, шаблонами, можуть повторюватися в одній і тій самій думі. Наприклад, звертання *браттє миле, браттє любе* повторюється тричі в думі «Утеча братів з Азова». У формі звертання дуже часто повторюються вислови *Ой, Кішко Самійлу, гетьмане запорозький, батьку козацький* [93, с. 81]; *Ей, козаки, діти, друзі-молодці* [93, с. 132] тощо. Варто зауважити, що звертання в думах розгорнуті та емоційно насичені.

У народних думах нерідко фіксуємо **гіперболу** (перебільшення), яка має своєрідний характер: сила й витривалість героя, хоч і відтворена через перебільшення, однак не порушує реалістичного відображення дійсності. Цілком правильно зауважує М. Рильський, що «фантастичний казковий елемент у думах майже зовсім відсутній, тоді як у сербських та болгарських піснях йому відведено чимало місця... Реалізм описів у думах іноді доходить до дивовижної, майже протокольної точності» [93, с. 47]. Перебільшення часто використовують при характеристиці витривалості героя: «*Дев'ятий день хліба в устах не маю, на безвідді, на безхліб'ї погибаю*» [93, с. 70]; «*Що маю я на собі дев'ять ран рубаних широких, а чотири стріляні, то й глибокі...*» [93, с. 99]. Героїзм та відвага персонажів також часто репрезентовані через перебільшення. Важливу роль у гіперболізації відіграють числівники, які вказують на кількість ворогів, на співвідношення сил, сприяють щонайповнішому розкриттю сміливості та мужності героя: «*Коновченко на коня сідає, / Од козаків благословення принімає, / Між Кримці і Ногайці вбігає, / Шістьдесять шість Кримців та Ногайців з*

*коней збиває, / З пліч голови знімає. / Чотирнадцять лицарів турецьких на аркан
хватає, / Живцем до козацького намету пригоняє» [93, с. 104–105].*

Через використання *діалогів* та *монологів* деякі думи нагадують твори сценічного характеру. Розмову героїв здебільшого супроводжують поширеним поясненням (автора), яке нерідко зводиться до стислого переказу змісту мови героя. Яскравий приклад такого пояснення фіксуємо в думі «Маруся Богуславка». Героїня думи Маруся Богуславка звертається до невольників із словами: *«Ген, козаки, ви бідні невольники! / Угадайте, що у нашій землі християнській за день тепера»*. / Після мови героїні йде пояснення такого змісту: / *«Що тоді бідні невольники зачували, / Дівку-бранку, / Марусю, поівну-Богуславку, / По річах познавали, / Словами промовляли...» [93, с. 73].* Такий зв'язок між мовою героїв і мовою автора є типовим для народних українських дум. Проте діалоги в деяких думах («Соколя») інколи виступають без пояснень автора.

Бажання героя, його внутрішній світ найбільше розкриваються в розмові «самого з собою», у внутрішніх монологіях. Через монологи схарактеризовані події та явища навколишнього світу. Наприклад, повірений Хмельницького [93, с. 129] приходять до дружини Барабаша нібито з пропозицією її чоловіка віддати листи. Барабашева дружина негативно поставилася до такого «задуму» свого чоловіка, проте ставлення своє виражає у формі внутрішнього монологу: *«Ей, не з горя-біди моєму пану Барабашу / Схотілося на славній Україні з кумом своїм Хмельницьким / Великі бенкети вчиняти! / На що б їм крелевські листи удвох читати?» [93, с. 130–131].*

Розгорнутих монологів у народних думах небагато, більшість з них стислі та лаконічні. На матеріалах монологів двох героїв, об'єднаних сюжетною лінією, іноді утворюється цікавий діалог. Такий прийом фіксуємо в думі «Сестра і брат». Брат далеко знаходиться від сестри, на «чужій чужині» проживає. Однак вони висловлюють свої думки, настрої, переживання у формі внутрішніх монологів, на основі яких і утворюється своєрідний діалог: *«Рад би я, сестро, к тобі прийти, / Тебе созвідати, / Так не могу за бистрими водами, / За широкими степами / І тут же пояснення: / і за дальними-далекими сторонами, / І за*

темними високими лугами». / «То сестра тєє зачуває, / До братика словами промовляє.. » [93, с. 111]. Такий перехід стислих монологів у своєрідні діалоги сприяє глибокому розкриттю психологічних переживань героїв, надає мові жвавості й поетичної вишуканості.

Автори та виконавці народних дум (кобзарі, лірники), хоч і були здебільшого вихідцями з братських шкіл, які утворювалися при церквах та монастирях, де, як відомо, побутувала й церковнослов'янська мова, користувалися загальнонародною українською мовою. На базі народної мови пишно розквітала багата усна творчість народу. Під впливом творів народної поезії українські письменники XVII ст. у своїй практиці зверталися до загальнонародної мови. Г. Нудьга у двотомному виданні подає до 40 творів-пісень невідомих авторів XVII ст., написаних народною українською мовою [95]. Проте кобзарі та лірники в думах нерідко використовують і **церковнослов'янізми**. На цю особливість мови дум звернув увагу ще П. Житецький, який зазначав, що «не можна не помітити в мові дум книжних церковнослов'янських елементів мови». Використання церковнослов'янізмів зумовлено насамперед їх стилістичною функцією. Церковнослов'янізми вживали з метою створення високого урочистого стилю. Це здебільшого слова на позначення понять, пов'язаних з релігією: *рождество, моленіє, воскресеніє, благословенне, празник*, а також лексика на позначення різних предметів і явищ, руху чи стану: *древо, гради, глас, живот, печаль, персть, согравати, взирати, воздыхати* тощо. Фіксуємо також використання церковнослов'янізмів з іронічною метою: *«Гей, пане Потоцький! / Чом у тебе й досі розум жіноцький? / Не вмів ти єси в Кам'янці Подільській пробувати, / Печеного поросяти, куриці з перцем та шапраном уживати» [93, с. 78]*

Деякі засоби словотвору церковнослов'янського походження широко використовували в народних українських думах. Це зокрема стосується суфіксів *-ств, -тель*, префіксів *пре-, со-* та ін. Все це надавало мові дум своєрідного колориту. Церковнослов'янізми не заважають розумінню змісту фольклорних творів, оскільки становлять порівняно малу групу, окрім того, у думах

здебільшого використовували ті слова, які були зрозумілими для широких верств українського населення.

Використання *полонізмів* та *тюркізмів* у мові дум зумовлене як наявністю їх у загальнонародній мові того періоду, так і намаганням авторів та виконавців дум відтворити національний колорит того чи того народу. Книжна літературна українська мова XVI–XVII ст. мала у своєму складі багато запозичень з польської мови. Серед полонізмів, які функціонують у *думах*, варто назвати: *барзо* (дуже), *зальоти* (залицяння), *живность* (харчування), *кревний* (споріднений, свояк) тощо. Слово *барзо* виступає значно частіше, ніж український відповідник *дуже*. Наведені полонізми використовувалися зі стилістичною метою, подібно до церковнослов'янізмів. У народних думах фіксуємо також слова, запозичені з тюркських мов (*аркан*, *базар*, *байрак* тощо).

Отже, активне використання в думах постійних епітетів, засобів уснонародного словотвору (складних слів-прикладок, лексики з суфіксами суб'єктивної оцінки), поширених означень, порівнянь, поетичних звертань, гіперболи, монологів і діалогів – цілого арсеналу мовностилістичних прийомів – було можливим лише на багатій основі загальнонародної мови. Залучення до народних дум іншомовної лексики зумовлене не тільки її наявністю в загальнонародній мові, а й бажанням співців у найбільш реалістичній формі донести свої твори до найширшої аудиторії.